

"ПРОГРЕСИВНИЙ БЛОК" ЯК ЧИННИК ПАДІННЯ РОСІЙСЬКОЇ МОНАРХІЇ

У статті встановлюється наявність і характер зв'язку діяльності "прогресивного блоку" Державної думи та Державної ради у 1915 – 1917 роках з падінням російської монархії.

Ключові слова: «Прогресивний блок», Державна рада, Державна дума, російська монархія.

Постановка проблеми. Висвітлення впливу діяльності "прогресивного блоку" на розвиток внутрішньополітичної ситуації в Росії упродовж кількох останніх років її існування набуває важливого значення в очищенні історіографії від ідеологічних перекручень. **Мета статті** – виявити наявність та характер зв'язку діяльності "прогресивного блоку" палат народного представництва з падінням російської монархії. **Головне завдання** пов'язане з детальним аналізом програмних документів, декларацій, закликів парламентського об'єднання, змісту, спрямувань і вимог масових виступів очолюваних "прогресивним блоком" громадських формувань.

Аналіз актуальних досліджень. У радянській історіографії порушеної проблеми торкалися М.Лапін [6], О.Грунт [2], А.Аврех [1], В.Дякін [4], А.Слонимський [12], та Є.Черменський [14]. Усі вони вбачали у "прогресивному блоці" спрямовану на збереження монархічної системи безперечну реакційність. Авторка даної праці у 2005 р. опублікувала статтю, присвячену "прогресивному блоку", в якій висвітлювалась роль державних радників у створенні об'єднання та визначенні його програмних настанов [5]. Отже, це зумовлює необхідність встановлення впливу "прогресивного блоку" на процес падіння російської монархії.

Виклад основного матеріалу. Поразки на фронтах упродовж першої половини 1915 р. оберталися падінням авторитету монархічного уряду [8, с. 582]. За таких умов у Державній думі та Державній раді утворилося міжпалатне об'єднання під назвою "прогресивний блок". Останній ухвалив програму, яка передбачала амністію засуджених за політичні та релігійні злочини осіб, докорінні зміни заходів управління, законодавчу програму організації країни для перемоги, заходи підтримки соціального миру. Головною ж вимогою було утворення відповідального перед народним представництвом "уряду довіри" [9]. Однак Микола II означені вимоги залишав поза своєю увагою.

Осінь третього року війни стала порою занепадницьких настроїв. Бої виявились кривавішими, ніж у 1915 р. Кампанія 1916 р. обійшлася російській армії у два мільйони людей. До того ж полонені у цій цифрі становили вже не 40 відсотків, як під час великого відступу, а усього 10 відсотків [8, с. 584]. Це означало зростання бойових утрат у живій силі армії на 30 відсотків у порівнянні з попереднім роком і ще більше пригнічувало свідомість народу, формувало відповідну громадську думку. Здавалося, що війні не буде кінця. У робітничому, студентському,

© Зінченко Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і політології Української інженерно-педагогічної академії (м.Харків).

інтелігентському середовищі все більше розповсюджувався ціммервальдський погляд: це – імперіалістична війна, її потрібно припинити. Виникла нова формула “оборончества”, яка дозволяла поєднувати недавні патріотичні настрої з “Ціммервальдом”: ми готові захищати Вітчизну, але ми не бажаємо завоювань, ми – за мир “без анексій і контрибуцій”, а отже, ми – проти влади, яка затягує війну заради імперіалістичних цілей. У різних відтінках цей настрої захоплював і ліві думські фракції: трудовиків, соціал-демократів і робітничу групу військово-промислового комітету [8, с. 584-585]. С.С.Ольденбург писав, що “Росія хвора війною”, превтомлена нею, що ця хвороба складає “явище розпаду” суспільства і державності, до якого привела пропаганда “прогресивного блоку”. Автор наголошував, що російське суспільство, замість того, щоб усвідомити причини невдач, проникло переконанням, нібито вся справа – у недоліках влади. Діячі ж думського блоку продовжували стверджувати, що уряд “нікуди не годиться” [8, с. 585].

Гасла “прогресивного блоку” знаходили зростаючу підтримку навіть з боку тих сил, які раніше виступали, безумовно, на боці влади, і навіть об’єднане дворянство схвалювало кадетські гасла щодо “темних сил” та “уряду довіри”. Восени 1916 р. до кампанії блоку долучився і дворянський з’їзд. Уже рік до того вибори до Державної ради показали, що дворянство відходить від настроїв, які запанували під враженням революції 1905 р., і повертається до давніших помірковано-ліберальних традицій [8, с. 600-601]. На листопадовому з’їзді 1916 р. дворянство, яке у серпні 1915 р. засуджувало гасло “відповідального міністерства”, ухвалило резолюцію з думською формулою про “темні сили” і “міністерство, що користується довірою країни” [10]. Ці настрої розповсюджувались на світські та придворні кола, аж до членів імператорської фамілії. Всюди говорили про “темні сили” та про “міністерство довіри” [8, с. 601]. “Прогресивний блок” готував антиурядовий двірцевий переворот [7, т. 2 с. 244]. Він відіграв вирішальну роль у визначенні особового складу Тимчасового уряду, програми його дій та тактики втілення в життя програми [7, т. 2, с. 252].

“Прогресивний блок” справляв сильний вплив на широку громадськість країни, громадські організації, які швидко набули велетенського значення у справах обслуговування потреб війни, на демократично налаштовану інтелігенцію і взагалі на маси [15, с. 277]. Він спирався на Всеросійський союз міст, Всеросійський союз земств, військово-промислові комітети, купецькі управи, різні біржові комітети, об’єднане дворянство тощо [15, с. 279]. Уряд забороняв друкувати виступи депутатів – учасників “прогресивного блоку”, однак їх тексти розмножувались найрізноманітнішими способами і “досить щедро” поширювались серед населення [15, с. 283]. На громадську думку впливало і розповсюдження широкої нелегальної літератури, листів ліберальних діячів, резолюцій різних з’їздів, що розхитувало устої царського трону. Восени 1916 р. царська монархія втратила і той невеликий кредит у відсталій частині населення, що підтримувався пресою, поліцією та церквою [15, с. 338].

Особливо великий вплив виступи “прогресивного блоку” справляли на солдатську масу [14, с. 346]. Представники робітничих організацій, згідно з настроями широких прошарків робітничого класу, вимагали від думської більшості застосування усіх можливих, не зупиняючись і перед крайніми, засобів, щоб шляхом вільно і широко розповсюджених думських звітів ознайомити населення та армію з роботою Державної думи [15, с. 288]. “Блок” знаходив підтримку і з боку меншовиків та есерів [15, с. 296].

Події середини 1916 р. показували все більше падіння авторитету уряду, формували відповідну громадську думку про царську адміністрацію. 20 жовтня 1916 р. “прогресивний блок” ухвалив чергову декларацію. Вона констатувала, що Державна дума приступає до своєї роботи у дні тяжких випробувань і бентежного громадського настрою й усвідомлює необхідність будь-якою ціною довести війну до переможного кінця [3, с. 98]. Говорилося про те, що діяльність уряду протягом

минулого року створила серйозні перешкоди на шляху успішної боротьби, продемонструвавши безсилля вирішувати проблеми війни і внутрішнього стану країни. І, як наслідок цього, недовіра до влади перейшла в обурення. Такі дії слугують на користь ворогові [3, с. 98]. У декларації говорилось, що громадські організації, які працювали на потреби війни, було несправедливо скривджено і взято під підозру та поліцейський нагляд. Така зневага влади до величного народного пориву, замість того, щоб залучити усі сили країни до загальної боротьби з ворогом, вносить розбрат і створює ґрунт для переваги особистих устремлінь над громадськими [3, с. 98].

На думку автора цієї статті, в декларації мала місце не тільки правда, але й демагогія. Адже в породженій великою війною внутрішньополітичній ситуації поряд з фактами неспроможності уряду адекватно реагувати на виклики доби діяли і такі важливі чинники, як підривна робота іноземних розвідок, спрямована на поразку царизму у війні та на перетворення останньої на громадянську, революційні формування, ідеологічна диверсія у вигляді листівок, брошур, газет, які фінансувалися, друкувалися ворогом і мільйонними накладами розповсюджувались на фронтах та в тилу і формували спрямовану на деморалізацію солдатської маси, активізацію революційних сил, радикалізацію вимог робітників громадську думку. Значний вплив справляла підривна робота спеціальних німецьких батальйонів, які було сформовано із переодягнених у солдатські мундири офіцерів, що володіли російською мовою і удавалися до агітаційного “братання” на східному фронті з метою розкладання російської армії. Певну частку демагогії вносила у визначення змісту та спрямування декларації і подібних їй документів боротьба за владу. Про це свідчать гіперболізація як засіб впливу і переконання та публіцистичність викладу. О.Г.Слоні́мський писав з цього приводу, що боротьба “прогресивного блоку” визначала і засоби боротьби – особисте знеславлення супротивника, що у свою чергу змушувало удаватися до наклепів та інсинуацій [12, с. 269]. Останнє слово Державна дума звертала до воїнів. Декларація закінчувалась висловленням їм вдячності за подвиги, вшануванням пам’яті жертв, що полягли у безконечних боях, і твердої, непохитної віри у те, що настане день перемоги, яка окупить принесені у жертву рідній землі горе і муки [3, с. 98].

З початком листопада 1916 р. Дума та Рада відновили свої засідання, які мали протягом кількох днів ухвалити підготовлений урядом бюджет. Сесія відкрилася декларацією “прогресивного блоку”, у якій було перераховано багато серйозних перешкод на шляху до успішного завершення війни. Центром уваги стала промова вождя російського лібералізму П.М.Мілюкова. Основною думкою оратора була нездатність уряду і його небажання впоратися з труднощами, що випливали з умов воєнної доби. Особливо сильні удари було спрямовано проти глави уряду того часу Б.В.Штюрмера. Останнього робили центром германофільського напрямку придворних кіл і підозрювали у прямій зраді [11, с. 280].

Програмні виступи членів “прогресивного блоку” перенеслися далеко за межі Таврійського палацу. Початок зими 1916 р. ознаменувався низкою з’їздів, які відкривали широку можливість використання їх для підсилення наступу на владу. Політика царського уряду не знаходила опори навіть у середовищі вірогідного дворянства. З’їзд представників дворянських громад 28 листопада 1916 р. прилучився до поміркованих вимог «прогресивного блоку» [11, с. 282]. 26 листопада Державна рада ухвалила заяву, в якій підкреслювалась необхідність рішучого усунення впливу на державні справи “прихованих безвідповідальних сил” і утворення уряду, справді згуртованого і об’єданого визначеною програмою, що спирається на довіру країни, і саме тому є здатним на спільну з законодавчими установами діяльність [11, с. 283]. 27 листопада 1916 р. з’їзд об’єданого дворянства, що ще рік тому закликало Миколу II до боротьби з “прогресивним блоком”, в ухваленій резолюції підкреслив необхідність створення сильного уряду, який був

би здатним до спільної із законодавчими установами роботи і згуртований єдністю спільної програми [10]. В останні дні листопада 1916 р. програмні вимоги “прогресивного блоку” знайшли відгук у заяві Московського біржового комітету, Московської купецької управи, Московського комітету хлібної біржі, Московського комітету м'ясної біржі та Московського комітету біржі харчових продуктів [11, с. 284].

Одночасно з означеною заявою вимоги “прогресивного блоку” підтримали своєю резолюцією робітники оборонних заводів, центрального та окружного воєнно-промислових комітетів [11, с. 284-285, 288]. 9 грудня 1916 р. у Москві розпочав роботу загальноземський з'їзд. Ухвалена ним резолюція заявляла про необхідність створити уряд, гідний великого народу і сильний відповідальністю перед народом та народним представництвом [11, с. 259]. Ухвалена 11 грудня 1916 р. резолюція представників різних громадських організацій “усіх класів населення”, що зібралися “на продовольчу нараду”, висловлювала рішучий протест проти звичної політики старої влади [15, с. 248]. Мотивувалась необхідність зміни державного устрою і виголошувались заклики до її здійснення. Наголошувалось нагальне завдання моменту об'єднання усіх прошарків і класів населення у міцно спаяну організацію, здатну вивести народ із глухого кута, а також рішучість Державної думи очолити маси, щоб неухильно і мужньо довести розпочату велику справу до кінця, без жодних компромісів, жодних поступок. Декларація зверталася до армії із закликом підтримати Думу вирішити таке завдання. [15, с. 248-249]. Після ухваленної громадськими організаціями резолюції 11 грудня 1916 р. у великих містах ходили по руках й інші документи, що зверталися до різних верств населення Росії [15, с. 257-260].

Усе це свідчить, що змагання за владу “прогресивного блоку” виходили за межі парламентських методів боротьби: підготовка до перевороту з метою заміни монарха на троні, заклики до повалення “старого режиму”, системи самодержавства, розповсюдження з парламентської трибуни наклепів, інсинуацій, позбавлених реалістичних підстав звинувачень, подання фактів нерозпорядливості в тилу, невдач на фронтах та помилок як свідоме шкідництво та зраду. Одночасно вони спростовують традиційне в радянській історіографії твердження, що прогресуючий розвиток революційної ситуації в Російській імперії восени 1916 р. виявився наслідком пропагандистської та організаторської роботи більшовицької партії.

І таке спростування підтверджується словами С.С.Ольденбурга [8, с. 600-601], О.Г.Шляпникова [15, с. 277, 279], О.Г.Слоніського [12, с. 269], які писали, що у листопаді-грудні 1916 р. саме “прогресивний блок” організував виступи широких народних мас на підтримку його гасел та вимог. Останній підкреслював, що наслідком політичної діяльності лібералів у вирішальний історичний момент – з осені 1916 р. – стала революційна ситуація, і країна почала швидко наближатися до революції, до перемоги Лютневої революції включно [12, с. 9]. Він визнав і визначальну роль ліберальної буржуазії в організації зростаючого масового руху наприкінці 1916 р. [12, с. 269]. О.Г.Слоніський писав з цього приводу, що організовані “прогресивним блоком” виступи широких мас більшовики використали належним чином. Адже листопад та грудень були місяцями спаду робітничого руху, і виступи “прогресивного блоку” опинилися в центрі уваги політичного життя країни [12, с. 9].

Розповсюджені в масах звернення, декларації, заклики, резолюції, постанови свідчили про зростання впливу ідей цього парламентського об'єднання і падіння авторитету влади. Ненависть до уряду проникла у самі низи. О.Г.Шляпников констатував, що уряд це знав, відчував і готувався до боротьби, озброював городових, навчав їх стріляти з кулеметів та гармат [15, с. 262-263]. Прагнення “прогресивного блоку” до влади шляхом розширення, загострення та інтенсифікації боротьби проти уряду, яку парламентське об'єднання проводило з метою попередити соціальний вибух у країні, послабляло і без того слабку владу і

наближало те, чого прагнуло уникнути. Фактично блокісти сприяли лівим екстремістам у революціонізованні народних мас, у тому числі і мільйонів озброєних солдатів, які і без їхньої участі зазнавали сильного впливу ціммервальдських ідей.

Передостанню крапку у підтримці гасел “прогресивного блоку” поставила ухвалена у січні 1917 р. резолюція новгородського дворянства. У ній говорилось, що коли не буде створено “уряду довіри”, Росія загине у вирі невпинних пристрастей [15, с. 260-261]. Після вбивства 17 грудня 1916 р. Г.Распутіна, за висловом П.М.Мілюкова, в країні склалися усі обставини відкритої і цілком легальної боротьби проти уряду. Наприкінці грудня представники “прогресивного блоку” провели переговори з представниками земського і міського союзів з питання, що зробити у випадку краху, щоб країна отримала необхідну їй владу. П.М.Мілюков констатував, що у цих попередніх переговорах і намітився той уряд, який виник унаслідок перевороту 27 лютого [7, т. 2, с. 350].

Останнім актом державних радників стала надіслана ними 28 лютого 1917 р. телеграма Миколі II [13]. В ній говорилося про повний розлад транспорту і відсутність підвозу необхідних матеріалів, про зупинки заводів і фабрик, вимушене безробіття і викликане розладом транспорту надзвичайне загострення продовольчої кризи і доведення народних мас до відчаю. Усе це вилилось у народні заворушення стихійної сили, до цього руху приєднуються і війська. Уряд, який ніколи не користувався довірою в Росії, був остаточно дискредитований і не здатний впоратися з грізним становищем. Імператора наполегливо переконували, що подальше перебування уряду при владі означає цілковиту загибель законного порядку і тягне за собою неминучу поразку у війні, загибель династії і величезні нещастя для Росії. Державні радники вбачали останній і єдиний засіб у рішучій зміні монархом напрямку внутрішньої політики відповідно до неодноразово висловлених народним представництвом, станами і громадськими організаціями побажань про негайне скликання законодавчих палат, відставку чинної Ради міністрів і доручення особі, яка заслуговує на всенародну довіру, подати імператору на затвердження список нового кабінету, здатного управляти країною у цілковитій згоді з народним представництвом [13].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Викладений матеріал дозволяє дійти таких висновків. Реалізація програмної вимоги “прогресивного блоку” щодо формування відповідального перед палатами народного представництва “уряду довіри” могла б створити альтернативу подальшого історичного розвитку Росії: реальну можливість досягнення перемоги у війні та уникнення небачених у світі революційних потрясінь.

З іншого ж боку, “прогресивний блок” своєю боротьбою за прихід до влади послаблював систему російської влади. Члени блоку поряд з правдивими фактами, яких зовсім не бракувало, удавалися до особистої критики, наклепів, інсинуацій, а також до закликів повалення системи монархічної влади. Така тактика фактично не відрізнялася від тактики революційних екстремістів. Більшовики з успіхом використали розпропагандовані лібералами широкі народні та солдатські маси у досягненні власних цілей. “Прогресивний блок” схилив Миколу II до зречення на підставі звинувачень уряду російської монархічної системи у неспроможності досягти перемоги на фронтах і впоратися з внутрішніми соціально-економічними проблемами, які боляче вражали народні маси. Пізніше більшовики використали таку ж тактику у поваленні Тимчасового уряду, звинувачуючи його у неспроможності вирішити внутрішні проблеми і досягти перемоги на фронтах. Слід також зазначити необхідність додаткової конкретизації впливу “прогресивного блоку” на падіння російської монархії.

1. Аврех А.Я. Распад третьеиюньской системы / А.Я.Аврех. – М. : Наука, 1985. – 260 с.

2. Грунт А. «Прогрессивный блок» / А.Грунт // Вопросы истории. – 1945. – № 3-4. – С. 108-117.

3. Декларация блока // Красный архив. – 1933. – Т. 56. – С. 98.

4. Дякин В.С. Русская буржуазия и царизм в годы первой 1914-1917 мировой войны. / В.С.Дякин . – М. : Наука, 1967. – 373 с.
5. Зінченко О.В. Російські державні радники і “прогресивний блок” (серпень 1915 – лютий 1917 рр.) / О.В.Зінченко. // Культура народів Причорномор'я. Научний журнал. – Симферополь, 2005. – Іюнь, № 63. – С. 108-112.
6. Лапин Н. Прогресивний блок в 1915 – 1917 гг. / Н.Лапин. // Красный архив. – 1932. – Т. 50/51. – С. 117 – 122.
7. Милуков П.Н. Воспоминания. / П.Н.Милуков. [В 2-х т.] – М.: Современник, 1990.
8. Ольденбург С.С. Царствование императора Николая II / С.С.Ольденбург. – М.: Терра, 1992. – 641 с.
9. Програма министерства общественного доверия (Минимум условий, необходимых для восстановления доверия страны к власти) // Красный архив. –1932. – Т. 50/51. – С. 158-159.
10. Резолюция съезда объединенных дворянских обществ 27 ноября 1916 г. // РДИА, ф. 892, оп. 1, д. 1581, л. 1 – 2.
11. Родзянко В.М. Крушение империи. / В.М.Родзянко. – Харьков: Интербрук, 1990. – 263 с.
12. Слонимский А.Г. Катастрофа русского либерализма. Прогрессивный блок накануне и во время Февральской революции 1917 г. / А.Г.Слонимский. – Душанбе : ИРФОН, 1975. – 320 с.
13. Телеграмма выборных членов Государственного Совета 28 февраля 1917 г.// Красный архив. – 1927. – Т. 21. – С. 18.
14. Черменский Е.Д. IV Государственная Дума и свержение царизма / Е.Д.Черменский. – М.: Мысль, 1976. – 319 с.
15. Шляпников А.Г. Канун семнадцатого года. Семнадцатый год / А.Г.Шляпников. – М.Политиздат, 1992. – 383 с.

В статті встановлюється наявність і характер зв'язку між діяльністю «прогресивного блоку» Государственной думи і Государственного совета в 1915 – 1917 роках і падінням російської монархії.

Ключевые слова: «Прогрессивный блок», Государственный совет, Государственная дума, российская монархия.

In article presence and character of communication between activity «the progressive block» the State Duma and the State council in 1915 – 1917 and falling of the Russian monarchy is installed.

Keywords: “the progressive block”, the State council? the State Duma, the Russian monarchy.